

A NYENYEC GÉGEZÁRHANGOK ÉS A MAGYAR ÚT SZÓ EREDETE

MIKOLA TIBOR

Mint ismeretes, a nyenyecben kétféle gégezárhang van. Az úgynevezett nazalizálható gégezárhang csak szó végén fordul elő s valamely nazálissal váltakozik (*m, n, ŋ, ŋ*), pl. *sū* 'köd' ~ *sūn-*, *sūñ*, *sūŋ* stb. A nem nazalizálható gégezárhang szó végén és szó belsejében egyaránt állhat, pl. *ŋa'ŋū* 'réce', *pādar* 'papír'. A szóbelseji gégezárhang mindig változatlan marad, a szóvégi (") azonban különféle változásoknak van alávetve. A leggyakrabban *d*-vel vagy *s*-szel váltakozik, pl. *sī* 'alak' ~ *śīd-*, *man* 'csomó' ~ *manas-* stb. Minket most a nem nazalizálható gégezárhang története érdekel, s ezért megvizsgáljuk az elég gyakori *mā* 'sátor' ~ *mād-* típusú névszók ragozását, s levonunk néhány következtetést az (") keletkezésére nézve. Végül állást foglalunk *út* szavunk eredetével kapcsolatban, mely szavunk (")-t tartalmazó szamojéd névszókkal van etimológiai összefüggésben.

A *mā* szó ragozása egyes számban a következő:

Nom. *mā*'

Gen. *mād*'

Acc. *mādm*'

Dat. *māt*'

Loc. *mākana*

Abl. *mākad*

Prolat. *mā'amna*

Álljon itt a possessiv ragozás néhány alakja is:

mā'mi 'sátram'

mā'al 'sátrad'

māta 'sátra' stb.

Az íráskép alapján azt hihetnénk, hogy a *mā'amna*, *mā'al* szavakban az (") intervokális helyzetben áll. Azonban a második *a* nem képez szótagot, s csak a nehezen kimondható szótagvégi -'l kiejtését van hivatva megkönnyíteni. Szigorúan fonematikus lejegyzés esetén *mā'mna*, *mā'l* volna a helyes írásmód. TERESCSENKO így ír erről a szótagot nem képező magánhangzóról: (NRSI. 864): „Гласный, следующий в большеземельском и западных говорах после гортанного смычного, является очень кратким (сверх- или ультракратким): *ла'амдик* 'терпеливый' (ср. *ламдик* 'низкий'); *ня'ав* 'устье' (ср. *няв* 'мой товарищ'). В отличие от других кратких гласных ультракраткие гласные не образуют слога. В говорах, расположенных восточнее Уральского хребта, краткий неслоговой гласный после неназализованного гортанного смычного (как и сам гортанный смычный) обычно не произносится.”

E példákbl láthatjuk, hogy mind a primér esetragok, mind a birtokos személy-

ragok az első, az (")-re végződő tőhöz járulnak, csak a genitivust és accusativust képezzük a második, *d*-s tőből. Egyes esetekben a gégezárhang nem mutatkozik (*māt'*, *mākana*, *mākad*, *māta*), de fölteszik, hogy *e* ragok *t*, *k* hangja korábbi " + *d*, ill. " + *χ* hangkapcsolatból fejlődött ki (vö. pl. HAJDÚ, ALH. VII, 265).

Fölmerül a kérdés, hogy a **t* (> mai *d*), **s* (és föltehetőleg még **k*, **p*) hangok először a nominativusban változtak-e (")-vé, s hogy ilyenformán a többi esetekben analogikusan jelent-e meg a gégezárhang. Erre a kérdésre nemmel válaszolhatunk. Az erdei nyelvjárásokban ugyanis több példát találunk arra, hogy a nominativusban még változatlanul megvan a *t*, *s* tövéghangzó, ugyanakkor amikor a függő esetekben már végbement a változás. Lássunk néhány példát: (Lehtisalo 90, 134) *pētara pōhna sēnsāmi wēsā māt χālapārχa* 'in der Mitte des Waldes ist das eisartige, eiserne Zelt des Waldriesen'. A nominativus tehát *māt*. (90, 83) *ka'ita mēna pu.usā mā^ot čūjpōj kajā* 'alle begaben sich in das Zelt der einzelnen alten Frau' (90, 85) *še"ew čimā mā^oka kēštu* 'Siebenklafter begibt sich nach Hause'. A helyhatározói esetekben tehát (°), egy *h*-szerű hang lép a szótagvégi mássalhangzó helyére. A tundrai nyelvjárásokban a szótagvégi mássalhangzó (*t*, *s*, ?*k*, ?*p*) ezekben az esetekben teljesen eltűnik: *mākana*, *māta* stb. Az erdei nyelvjárások ezen *h* hangja Verbov kézírataiban is fölbukkan: nom. *mā*, gen. *mat*, acc. *matm*, dat. *mā^ht*, loc. *mā^hkana*, abl. *mā^hkat*, prol. *mā^hamna*. Tekintettel arra, hogy az erdei nyenyec ilyen szóparait mint pl. *māt* 'sátor' — *mā^ht* 'sátorba' (lásd fentebb Lehtisalo példáit!) csak ez a *h* különbözteti meg egymástól, aligha tarthatjuk helyesnek, hogy ezt a (°) = *h*-t mint fölösleges diakritikus jelet általában elhagyják.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a *t*, *s*, *k*, *p* hangok gégezárhanggá válása először a szó belsejében ment végbe. Mivel azonban a folyamatos beszédben a szóvégi hangok is igen sokszor szóbeljei hangként viselkednek (sandhi!), a változás nem sokkal később a nominativusra is áterjedt. Itt mindjárt megemlítjük, hogy ezt a *h* hangot az (") variánsának tartjuk. Erre lentebb még visszatérünk.

Ezek után rátérhetünk annak a vizsgálatára, hogy miért változtak egyes *t*, *s*, *k*, *p* hangok " ~ *h*-vá, amikor mások változatlanul maradtak. Vannak ugyanis két-tövű szavak mint pl. *mā*" — ~ *mād*, s vannak egytövűek: *χāda* 'nagyanya' stb. Az utolsó szótag mássalhangzójának ez a kettős viselkedése nyilván a szóvégi magánhangzó minőségétől függ. Tudjuk, hogy az *-a*, *-ā* megmaradt a nyenyecben, az *-e* azonban lekopott. Ezt több példával igazolhatjuk: finn *kala* 'hal' ~ nyenyec *χale*, fi. *koira* 'kutya' ~ nye. *χōra* 'hím', fi. *isä* 'apa' ~ nye. *nīše*, de fi. *hapsi* 'haj' ~ nye. *näept*, fi. *vesi* 'víz' ~ nye. *ji*", lp. *gossā* 'köhögni' ~ nye. *χō*" 'köhögés' stb. Úgy látjuk tehát, hogy a gégezárhangok *-e* tövű szavakban keletkeztek.

A gégezárhangok kialakulása föltehetőleg azzal indult meg, hogy a második vagy harmadik nyílt szótag szóbeljei *e* hangja kiesett, kb. úgy, mint a finn kéttövű névszók partitivusában: **vete-tā* > *vettä* 'víz'. Az *e* végű nyenyec szavak *e*-je több esetben is szóbeljei nyílt szótagba került, pl. loc. **mātekana*, abl. **mātekata*; prol. *mātemana*. A genitivusban és accusativusban a második szótag valószínűleg zárt volt: **māten*, **mātem*. Az *e* kiesése után a kérdéses esetek ilyen alakúak lehettek: loc. **mātkana*, abl. **mātkata*, prol. **mātmana*.

E folyamat eredményeképpen azonban olyan hangkapcsolatok jöttek létre, amelyek a nyenyec hangkombinatorikus rendszerben addig ismeretlenek voltak. Az uráli **tk*, **sk* és **šk* hangkapcsolatok már korábban kiküszöbölődtek. A **tk* és **sk* *t*-vé egyszerűsödött (vö. COLLINDER, CompGr. 85, 101), az *šk* *s*-szé vált (i. m. 97).

tm már az alapnyelvben sem volt. Miért nem maradtak meg ezek az új hangkapcsolatok? Miért jöttek létre e hangkapcsolatok első tagjából az új „*h*” hangok?

A fölített kérdésekre a következő módon kísérelünk meg választ adni. A nyenyec nyelv e korban (a gégezárhangok kialakulása idején) nyilván szegény volt mássalhangzókapcsolatokban, s az újonnan létrejötteteket lehetőleg kiküszöbölte. A *tk*, *sk*, *tm* stb. hangkapcsolatok változatlan megtartása csak akkor lett volna célszerű, hogyha nagyobb mennyiségű olyan minimális szópár létezett volna, amelyek csak az *sk—tk*, *sm—tm* stb. ellentétben különböztek volna egymástól. Szokatlan talán, hogy az oppozíciókat *sk—tk* stb. formában szerepeltetem, tudjuk azonban, hogy az oppozíciók bizonyos körülmények között elvesztik érvényüket, neutralizálódnak. Ez a neutralizáció megtörténhet szó elején, szó végén, intervokális és adkonszonantikus helyzetben stb. A finnben pl. a második szótagtól kezdve megszűnik az *a—ä*, *o—ö* stb. ellentét. Az oroszban neutralizálódik szó végén a *b—p*, *d—t* stb. oppozíció. A szelkupban a szóvégi *p—m*, *t—n*, *k—ŋ* ellentét vesztí el szerepét. Ilyenkor csak az a fontos, ami az oppozíció tagjaiban közös: a finn példában a nyelvvállás, az oroszban az orális zárhang képzési helye, a szelkupban a zárhang képzésének területe.

A nyenyec nyelv vizsgált hangkapcsolataiban véleményünk szerint a neutralizáció egyik speciális fajtája ment végbe. A mássalhangzó-előtti zöngétlen zárhangok (C_h -val fogjuk jelölni őket) mind neutralizálódtak. Ennek oka az lehetett, hogy — mint fentebb már utaltunk rá — prekonszonantikus helyzetben nem volt szükség az *s—t*, *t—k* stb. ellentét fenntartására. E prekonszonantikus zöngétlen mássalhangzók azonban nem eshettek ki, mert akkor pl. a $CVC_hC_hV—CVC_hV$, $CVC_hCV—CVCV$ ellentétek feloldódtak volna, s ez több minimális pár egybeesését, több új homoníma létrejöttét okozta volna. Ezért a nyenyec zöngétlen mássalhangzókból csak az maradt meg e helyzetben, ami közös bennük: a hangrés nyitva van, s a kiáramló levegő valahol egy akadályt (zárt vagy rést) küzd le. A zöngétlen mássalhangzók vezérfonémáját tehát nyílt hangréssel és egy — akármilyenféle — akadály leküzdésével kellett képezni. A nyenyecben ez a neutralizációs folyamat igen ökonomikus úton ment végbe: a két szükséges hangképzési mozzanat kombinálódott egymással, s ez a kombináció a következő mássalhangzó zöngés vagy zöngétlen jellegétől függően ment végbe. $V+C_h+zöngés C$ esetében a hangképzés így történik: a magánhangzó képzésekor a hangszalagok zöngéállásban vannak, a zöngétlen mássalhangzó képzéséhez a hangrés kinyílik, s valahol a toldalékcsovéban akadály jön létre, melyet a kiáramló levegő leküzd, a zöngés mássalhangzó pedig már újra zöngéállásban levő hangszalagokkal artikulálódik. Ebben a hangtani helyzetben a vezérfonéma képzésének két szükséges mozzanata — egy akadály leküzdése, a hangrés kinyílása és záródása a két zöngés hang között — így kapcsolódik össze: mivel az akadály helye és milyensége irreleváns, a legcélszerűbb az volt, hogy maguk a hangszalagok alkossák az akadályt, amelyeknek amúgy is ki kell nyílniuk. A nyílás most már nem a zöngéállásból a nyílt állásba való sima átmenetként realizálódott, hanem a zárt hangszalagok felpattanásával. E folyamatnak köszönhetjük az ún. nem nazalizálható gégezárhangot („”), amely zöngés mássalhangzók előtt és szó végén (nyilván sandhi miatt) fordul elő, pl. *mā”mi* ’sátram’ (< **māimi* < **mātemi*).

$V+C_h+zöngétlen C$ esetében a neutralizáció kissé más módon ment végbe. A különbség abból adódik, hogy most az első mássalhangzó képzéséről a másodikéra áttérve a hangrés nyitva marad, hiszen a második mássalhangzó is nyitott réssel ejtett zöngétlen hang. A vezérfonéma két szükséges képzési mozzanata ilyen

helyzetben tehát ez lesz: a hangrés nyitva maradása és valahol egy valamiféle akadály leküzdése. E két mozzanat is összekapcsolható egymással: a magánhangzó zöngéállásából kinyíló hangrés *h*-álláson keresztül jut el a második zöngétlen mássalhangzó képzéséhez szükséges nyíltsági fokig, a vezérfonéma tehát ez a *h* lesz. Ez a hang ma már csak az erdei nyelvjárásokban van meg, pl. *mā^hkana* 'a házban'. Mindig zöngétlen mássalhangzók előtt jelentkezik. Az erdei nyenyecben tehát a nem nazalizálható gégezárlang-fonémának két allofónja van :(") és *h*.

A tundrai nyenyecben a *h* allofón eltűnt, s több nyelvjárásban az (") is eltűnőben van. Ez megint csak funkcionális okokkal magyarázható. Láttuk fentebb, hogy a szóban forgó hangkapcsolatok első eleme azért nem tűnhetett el teljesen, mert akkor a $CVC_hCV - CVCV, CVC_hC_hV - CVC_hV$ párok hangalakilag egybeestek volna. Konkrétabban kifejezve: megszűnt volna a *māC_hke - māke, māC_hme - māme* és más efféle szópárok ellentéte. Később azonban a tundrai nyenyecben a *-k- -χ-vá,* az *-m-* több helyen *-w-, -b-vé* változott. Ezután a fentebb leírt minimális párok egyszerűbbé válhattak: (*māC_hke - māke*) > *mā^hke - māke > mā^hke - mā^hχe > māke - mā^hχe,* illetve (*māC_hme - māme*) > *mā^hme - māme > mā^hme - mā^hw* (*mābe*) > *māme - māwe (mābe)*. Az (") ~ *h* nyoma tehát annyiban még mindig megmaradt, hogy intervokális helyzetben *k, m* áll *χ, w* (*b*) helyett.

Eddigi megállapításainkat — úgy véljük — hasznosítani lehet *út* szavunk etimológiájának vizsgálatában. A magyar *út* COLLINDER szerint (CompGr. 409) **wutta* vagy **utta* alapformára megy vissza, de ezzel a rekonstrukcióval aligha érthetünk egyet. N. SEBESTYÉN IRÉN (NyK. LIII, 267—270) az osztják DN. *ōyāt* 'Landenge, Weg, auf dem die Boote über eine Landspitze gezogen wurden' szót is az etimológiához csatolja, elhagyja viszont a ngnaszán *noajā*-t. HAJDÚ, aki különben N. SEBESTYÉN IRÉN etimológiáját képesnek tartja, utal arra (ALH. IV, 35—36), hogy az osztják szónak a vogulban az (Ko., P.) *ēkt* 'Wasserstrasse zwischen zwei Seen, von einem See zu einem Fluss führender Abfluss (Bach oder Fluss)' szó felel meg. N. SEBESTYÉN IRÉN a szó belsejében **tk* hangkapcsolatot tételez föl. LAKÓ (NyK. LVI, 39—43) az obi-ugor adatokból eredeti **kt*-re következtet. Vizsgáljuk meg a kérdést közelebbről, elsősorban a szamojéd vonatkozásokat szem előtt tartva.

A következő adatok szerepeltek az egyes kutatók műveiben: magyar *út*; vogul *ēkt*; osztják *ōyāt*; nyenyec *ny^u*, *nyud-*; enyec Ch. *uri*, B. *u'*, *udo-*; ngan. *noajā*; szelkup *wat*, *mūðtta*; kam. *a'd'e*, *ā'd'zi*. A lapp N. *vuottet* 'vestigia animalium videre, investigare' és a finn (Lönnr.) *vuottaa* 'följa efter, uppspåra' szavakat — amelyeket újabban nem sorolnak ide — figyelmen kívül hagyjuk. A magyar és a szamojéd szavak összekapcsolása, nem számítva KLAPROTH megjegyzését a szelkup *kāt* 'Weg', magyar *út* összefüggésére, HALÁSZTÓL származik (NyK. XXIV, 455).

Jelentéstani szempontból nem látom szükségét egyik adat kiiktatásának sem. A szamojéd szavak egyöntetűen 'Weg, Spur' jelentésűek. Az obi-ugorban megfigyelhető konkrétabb, szűkebb jelentés nyilván eredetibb, s így az eredeti jelentés — mint N. SEBESTYÉN IRÉN helyesen megállapítja — 'állat nyoma' lehetett. Ez változatlanul megőrződött ilyen osztják kifejezésekben, mint pl. Vj. *koliw oγāt* 'a vidra útja a vízből a szárazföldre' Kaz. *won^o oγāt* 'Weg des Fischotters (zwischen benachbarten Gewässern)' stb.

Hangtani szempontból a felsorolt szavak csak akkor tartozhatnak mind össze, ha — mint GYÖRKE vélte (MNY. XL, 13—16) — a ngnaszab *noajā* kivételével mindegyikben egy **t*• (Györke **tt*•) képző rejlik. N. SEBESTYÉN IRÉN ezt a lehetőséget elveti, s a ngnaszán szót kizárva szóbelseji **tk*-t tételez föl. Ezek szerint az

obi-ugor nyelvekben metatézis történt volna. Ilyenformán azonban a kamassz *a'd'e*, *~ā'd'ži* szóbeljeji (')-jét nehéz megmagyarázni. Minden jel arra mutat ugyanis, hogy a kamassz (') nem véletlenül jelentkezik egyes szavakban, hanem valamely (zöngétlen?) mássalhangzó maradványaként, vö. pl. finn *kuusi* 'Tanne, Fichte', vog. *χowt*, *käyt* ~kam. *ko'd* (COLLINDER, CompGr. 407. **kowsō*-t tesz föl, de a vogul alapján a -*xw*- helyett inkább **γ*-t, **k*-t kel föltenni); koib. *putmo* 'Wange' ~kam. *pū'mā* (SUST, XLIX, 141); magyar *fűj* stb. ~kam. *pu'l'em* <-*xγ*-, vö. K. DONNER, SUST. XLIX, 177) stb. Ezért *út* szavunk esetében valószínűbbnek látszik -*xγt*- (<-*xkt*-) föltételezése. Ebben az esetben pedig nincs akadálya annak, hogy **oyet*•-, **oket*•- alapformából induljunk ki, s ilyenformán a -*t*• elemet képzőnek tekintsük. A nyílt szótagbeli *e* kiesése után a -*γ*- szomszédságába kerülő -*t*- a magyarban megmaradt *t*-nek, vö. *két*, *fut* (~finn *kaksi*, szelkup *pakta*). A nganaszan *ηoaja* így esetleg mégis idetartozhat, mint az egyetlen olyan szó, amely nem -*to*, hanem -*ja* képzőt vett föl. A nyenyec prekonsonantikus (") keletkezéséről főntebb elmondottak megerősítik e nézetünket, hiszen láthattuk, hogy az -"- zöngétlen mássalhangzóból keletkezett egy -*e*- kiesése után. A kamasszban föltehetőleg hasonló folyamatok mentek végbe.

A magyar és a nyenyec magánhangzók egybevetése azt igazolja, hogy a nyenyec *u* csak akkor felelhet meg a magyar *u*, *ú*-nak, ha a magánhangzókat kontrakció eredményének tartjuk. A magyar *u*-nak kétféle megfelelése szokott lenni a nyenyecben: rövid *ä* vagy pedig valamely normál hosszúságú magánhangzó (többnyire *u*). Rövid *ä* van a nyenyecben akkor, ha a magyar *u*-nak a többi finnugor nyelvben rövid magánhangzó felel meg, pl. (a FUV. alapján) *csuk*, ? zürj. *čoktal*- ~ nyenyec *tākaha*; *fúr*, finn *pura*, vog. *pore*, *purä* stb. ~ nyenyec *päre*; *húny*, mord. *koña*-, cser. *kume*-, osztj. *kōñ*- stb. ~ nyenyec *käje*-. A különben is kétes, COLLINDERTÓL is megkérdőjelezett *húr*, *hurka* ~ nyenyec *χurku* etimológiáról semmi biztosat nem mondhatunk, hiszen más nyelvekből nem mutatták ki e szavak megfeleléseit. Lásuk most azokat a példákat, amelyekben a magyar és a szamojéd *u*, *ú* összevonás eredményének tekinthető: *fú*, *fűj* mord. *puwa*-, vog. *puw*-, osztj. *pōγ*- ~ nyenyec *pu*-; *fut*, ? cser. *pokte*- ~ szelkup *pakta*; *lyuk*, finn *loukko* stb. ~ nyenyec *loje*; *nyúl*, mord. *numolo*, zürj. *ñimal* ~ nyenyec *ñāwa*; *tud*, finn *tunte*- ~ nyenyec *tumta*; *ujj* 'Ärmel', votj. *suj*, vog. *tajt* stb. ~ nyenyec *t'u*-; *úszik*, finn *ui*- stb. ~ nyenyec *ηu*-. Az etimológiák ezen második csoportjához annyit szeretnék hozzátenni, hogy a kivételesnek látszó nyenyec *tumta*- szintén kontrahált magánhangzót tartalmaz, mert a szó figyelmen kívül hagyott osztják megfelelésében -*η*- található: V. *tōñāmta* (vö. MIKOLA, NéprNyelvtud. VIII, 29). A sokat vitatott *ujj* 'Ärmel' szóra nincs mód itt részletesen kitérni. Mindenesetre a -*j*- geminálódtott hiátustöltő is lehet a szóhoz rendszerint hozzájáruló birtokos személyragok előtt, s így talán ennek a szónak a magánhangzója is összevonódás által jött létre.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a nyenyec *ηu*-, *ηud*- szó nem **wutta* vagy **utta* alapformára megy vissza, hanem **oyet*•- (**oket*•-)ra, amely szó harmadik magánhangzójának minősége teljesen bizonytalan.

ZU DEN STIMMBANDVERSCHLUSSLAUTEN DES NENZISCHEN UND
ZUM URSPRUNG VON UNG. *ÚT* 'WEG'

von

T. MIKOLA

Der Verfasser ist der Meinung, dass der sogenannte nichtnasalisierbare Stimmbandverschlusslaut des Nenzischen durch Neutralisierung der präkonsonantischen und der auslautenden stimmlosen Verschlusslaute (*p, t, k, s*) entstanden ist.

Einige samojedische Entsprechungen von ung. *út* 'Weg' enthalten einen nichtnasalisierbaren Stimmbandverschlusslaut: nenz. *ηu''*; enz. B. *u'*; kam. *a'de, ā'dži*; (ngan. *ηoajā*; selk. *wat, mütte* wog. *ēkt*; ostj. *ōyēt*). Die ursprüngliche Lautgestalt dieser Wörter dürfte* *oγeto-* (**oketo-*) gewesen sein.